

## **Рецензія**

**кандидатки юридичних наук,**

**наукової співробітниці відділу теорії держави і права Інституту  
держави і права імені В.М. Корецького НАН України Клещенко Наталії  
Олександрівни на дисертацію Сеїтаблаєва Ельдара Раїдовича на тему:  
«Правосвідомість кримськотатарського народу: особливості формування  
та розвитку», поданої на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань  
08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»**

**Актуальність теми дисертації.** Дисертаційне дослідження Сеїтаблаєва Ельдара Раїдовича присвячене особливостям формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу. Сучасний етап розвитку української державності та правової системи характеризується необхідністю глибокого переосмислення фундаментальних засад правотворення, правозастосування та формування колективної правосвідомості в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну, тимчасової окупації територій та повоєнної реінтеграції. У таких умовах захист прав і свобод корінних народів України, в тому числі кримськотатарського народу, виступає не лише морально-етичним обов'язком, а й ключовим безпековим та правовим інструментом відновлення територіальної цілісності й зміцнення суверенітету держави. У зазначеному контексті дослідження правосвідомості кримських татар, яка поєднує в собі традиційні нормативно-ціннісні орієнтири, історичний досвід державотворення, ісламську правову культуру та сучасні євроінтеграційні прагнення, набуває виняткового теоретико-методологічного та практичного значення.

Актуальність теми суттєво посилюється специфікою історичної генези правосвідомості кримськотатарського народу, яка формувалась під впливом унікального синтезу звичаєвого права, мусульмансько-правової традиції, державних інститутів Кримського Ханства, депортації 1944 року та тривалої боротьби за повернення на Батьківщину, а також правової системи незалежної України. Аналіз цієї правової культури дозволяє розкрити глибинні механізми

збереження правової ідентичності та суб'єктності спільноти в умовах відсутності власної державності або прямого утиску з боку окупаційних режимів. У сучасних умовах цей історичний фундамент безпосередньо корелює з нормативним контекстом, зокрема Законом України «Про корінні народи України» та Декларацією ООН про права корінних народів, що заклало законодавче підґрунтя для реалізації колективних прав кримських татар. Відтак, ефективна реалізація міжнародно-правових та національних гарантій захисту прав корінних народів вимагає глибокого осмислення того, як відповідні норми сприймаються, інтерпретуються та трансформуються безпосередньо у внутрішніх правових установках кримськотатарської спільноти. Дослідження особливостей формування та тенденцій розвитку правосвідомості кримськотатарського народу дозволяє не лише розкрити її унікальну специфіку, а чітко визначити роль останньої у функціонуванні всієї правової системи України, що є необхідною передумовою для підвищення ефективності соціальної інтеграції українського суспільства, удосконалення механізмів забезпечення прав людини та забезпечення гармонізації міжетнічних відносин у повоєнний період.

Найбільш відомими українськими правниками та науковцями, які торкалися цієї проблематики та праці яких було опрацьовано в підготовці дисертаційного дослідження, є: С. Бобровник, О. Богачова, О. Богініч, С. Гусарєв, О. Данильян, В. Демічева, Н. Дукач, О. Зайчук, Ю. Калиновський, Р. Калюжний, М. Кельман, Н. Клещенко, В. Ковальський, О. Ковальчук, М. Козюбра, А. Колодій, М.Костицький, Л. Луць, Р. Луцький, О. Макєєва, О. Мурашин, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, Т. Подорожна, Г. Попадинець, П. Рабінович, О. Скрипнюк, Р. Стефанчук, С. Сунєгін, Т. Тарахонич, В. Тимошенко, О. Устименко, Ю. Шемшученко та інші.

Теоретико-методологічна основа дослідження ґрунтовна і логічно викладена. Дисертант не тільки наводить, але й критично переосмислює науковий доробок відомих вчених, формулює авторське бачення щодо особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу. Чітко визначено об'єкт та предмет дослідження, коректно

сформульовано завдання дослідження, що надало можливість автору логічно та послідовно викласти основний матеріал дисертаційної роботи, розкрити проблему в цілому повно та всебічно. Емпірична база дисертації є цілком достатньою. Дисертантом опрацьовано наукові надбання, які стосуються окреслених у роботі питань.

В рамках дослідження дисертанта окремо потрібно зупинитись на ключових положеннях наукової новизни, серед яких:

- концептуалізовано поняття «правова свідомість кримськотатарського народу», що включає в себе систему уявлень, знань, переконань, почуттів та інших інтелектуально-психологічних характеристик кримських татар як одного з корінних народів України, які історично формувалися та розвивалися під впливом визначених культурних чинників та історичних подій, характеризуються етнокультурною спрямованістю та підвищеною увагою до забезпечення колективних прав, самовизначення та збереження національної самобутності в умовах сучасного демократичного розвитку;

- встановлено, що правосвідомість кримськотатарського народу є одним із важливих та необхідних чинників формування та реалізації правотворчої політики в Україні, а також утвердження законності та правопорядку в українському суспільстві в контексті сучасного політико-правового розвитку нашої держави, у тому числі тих викликів і загроз, які постали перед Україною та світовим співтовариством у зв'язку із безпрецедентною кризою міжнародного правопорядку, повномасштабною війною росії проти України та анексією рф частини української території;

- обґрунтовано необхідність забезпечення з боку держави пропорційності у задоволенні необхідних потреб всіх корінних народів та етнічних груп, які проживають на її території, з метою утвердження високого рівня індивідуальної та колективної правосвідомості поліетнічного українського суспільства, що виступає важливою передумовою досягнення його внутрішньої інтеграції та консолідації;

- встановлено наявність фундаментального взаємозв'язку між правосвідомістю кримських татар на сучасному етапі її розвитку та їх правами

як одного з корінних народів України, який проявляється у тому, що ефективна реалізація кримськими татарами гарантованих їм прав є запорукою підвищення рівня їх правосвідомості та подолання її відповідних деформацій, спричинених трагічними історичними подіями.

- удосконалено наукові уявлення стосовно взаємозв'язку та взаємодії правової ідеології та правової психології як структурних елементів правосвідомості, а саме: правова ідеологія є більш глибоким структурним рівнем правосвідомості, на якому відбувається цілеспрямоване інтелектуально-вольове осягнення компонентів оточуючої правової дійсності, а правова психологія передбачає поверхнєве, буденне сприйняття та усвідомлення державно-правових явищ здебільшого на емоційно-чуттєвому рівні, яке, водночас, може виступати відповідною основою для їх подальшого ідеологічного обґрунтування. При цьому може простежуватися і зворотній зв'язок впливу ідеологічної складової правосвідомості на її психологічну складову, оскільки цілеспрямоване та ґрунтовне вивчення державно-правової матерії надає відповідному суб'єкту нові знання, які здатні змінити його психологічне ставлення до неї;

- положення стосовно ролі та значення етнічного чиннику у формуванні правосвідомості, що залежить насамперед від умов життя конкретного народу, особливостей його історичного розвитку, існуючих соціальних та економічних відносин, форм влади тощо, які впливають на специфіку розуміння права та пов'язаних з ним явищ соціальної дійсності.

Зміст положень, що віднесені дисертантом до наукової новизни одержаних результатів, свідчить про авторський підхід до вивчення проблематики, пов'язаної з особливостями формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу. Також належний ступінь обґрунтованості і достовірності наукових висновків, положень, пропозицій та рекомендацій дослідження Сеїтаблаєва Е.Р. ґрунтується на правильному використанні ним сучасного методологічного інструментарію юридичної науки. Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація структурно складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують

дев'ять підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатку.

Окремо слід зупинитись і на змісті дисертаційної роботи, в якій дисертант поетапно та науково розкриває особливості формування та розвитку кримськотатарського народу, а також аналізує роль останнього у правотворчості та забезпеченні законності й правопорядку в Україні.

Автором грамотно викладено зміст анотацій, у вступі дисертаційного дослідження обґрунтовується актуальність теми, визначаються об'єкт, предмет, мета та основні завдання дослідження, характеризується методологічна й науково-теоретична основа роботи, наукова новизна отриманих висновків, теоретичне і практичне значення результатів дослідження, виокремлюються положення щодо їх апробації тощо.

У розділі 1 «Історіографічні та методологічні аспекти дослідження правосвідомості» проаналізовано історичну еволюцію уявлень правової свідомості як особливої форми суспільної свідомості та встановлено, що остання розвивалась як складна система уявлень про право, в якій гармонійно поєднувались моральні, соціальні та юридичні засади. При цьому автором підкреслюється, що формування правосвідомості визначається взаємодією індивідуальних прав і обов'язків з суспільними інтересами та інститутами влади, а також постійним осмисленням справедливості і законності. Методологія дисертаційного дослідження, побудована як багатовекторна система методів та принципів наукового пізнання, використання яких дозволило побачити складність та багатоаспектність формування та розвитку правосвідомості.

Дослідивши сутнісні виміри правової свідомості як чинника розвитку правової системи, дисертант формулює авторське визначення правосвідомості як особливої сфери індивідуальної та колективної свідомості, яка безпосередньо взаємопов'язана з іншими її складовими та за допомогою якої здійснюється розуміння, пояснення, обґрунтування та оцінка правових явищ і процесів з урахуванням системи домінуючих у певних координатах часу і простору правових ідей, теорій, концепцій, поглядів, переконань, почуттів,

настроїв тощо, які покладаються в основу формування та реалізації цілей, форм, способів та результатів юридично значущої поведінки або діяльності індивідів всередині суспільства.

У розділі 2 «Правова свідомість кримськотатарського народу: особливості та структура» висвітлено соціокультурний контекст формування правосвідомості кримськотатарського народу з урахуванням сучасних особливостей його розвитку, та доведено, що розвиток правосвідомості кримськотатарського народу є результатом складної взаємодії історичних, культурних, релігійних й сучасних політико-правових чинників, зокрема історичних травм, традиційних правових уявлень, релігійних норм і сучасних правових трансформацій.

Встановлено, що правова свідомість кримськотатарського народу являє собою особливу сферу суспільної свідомості в межах правової системи України, що включає в себе сукупність правових знань, цінностей, уявлень та установок, сформованих під впливом історичного досвіду кримських татар, їх культурних традицій та прагнення до збереження національної ідентичності. На відміну від правосвідомості українського народу, яка історично формувалася в умовах більш широкого політичного та соціокультурного простору та орієнтується у значній мірі на забезпечення реалізації індивідуальних прав і свобод, а також на утвердження демократичних інститутів розвитку національної державності, правосвідомість кримських татар характеризується етнокультурною спрямованістю та підвищеною увагою до забезпечення колективних прав, самовизначення та збереження національної самобутності в умовах сучасного демократичного розвитку.

Автор уміло аналізує специфіку правової ідеології та особливості правової психології як складової правосвідомості кримськотатарського народу, доводячи, що перша являє собою складну систему ціннісних та нормативних орієнтацій, які інтегрують історичні, культурні та соціальні особливості даного корінного народу України з універсальними уявленнями про право і справедливість та включає як формальні норми та інституційні моделі правомірної поведінки, так і неформальні уявлення про справедливість,

відповідальність та морально-релігійну допустимість відповідних дій або вчинків. Разом з тим, правова психологія відображає суб'єктивні уявлення цього народу, емоційне та вольове ставлення до правових та інших соціальних норм, а також формує внутрішні орієнтири правомірної поведінки, в яких органічно поєднуються цінності соціальної відповідальності, моралі та культурних традицій, що забезпечує інтеграцію індивідуального та колективного сприйняття права, а також сприяє формуванню стійких мотиваційних механізмів дотримання правових норм.

У розділі 3 «Роль правової свідомості кримськотатарського народу у розвитку правової системи України» визначено особливості прояву правосвідомості кримських татар у контексті розвитку правової системи, що полягає у поєднанні традиційних механізмів правового регулювання із сучасними демократичними засадами, які відображають прагнення цього корінного народу України до інтеграції в національний правовий простір з одночасним збереженням власної етнокультурної самобутності. Окреслено перспективні напрями розвитку правосвідомості кримських татар, зокрема: розробка та впровадження освітніх, культурних, екологічних та інших програм їх розвитку в Україні, а також зміцнення їх представництва у органах державної та місцевої влади, що надасть їм можливість не лише захищати свої права, але й активно впливати на формування політико-правового середовища в Україні.

Досліджено вплив правосвідомості кримськотатарського народу на правотворчу діяльність в Україні через взаємодію з органами влади, завдяки чому формуються механізми зворотного зв'язку між державною владою і громадянами, при якому вплив виражається не лише через участь кримських татар у різних офіційних процедурах, але й через висловлення їх активної громадянської позиції, формування ініціатив щодо моніторингу виконання законів та участь у громадських кампаніях, спрямованих на забезпечення дотримання прав людини та зміцнення законності в державі. З'ясовано роль правосвідомості кримськотатарського народу у забезпеченні законності та правопорядку в Україні, яка полягає у зміцненні правової культури,

утвердженні демократичних цінностей, захисті прав людини та корінних народів.

У висновках дисертації, за результатами проведеного дослідження, автором викладено найбільш важливі науково-теоретичні положення, які відображають зміст дисертаційного дослідження, результати використання різних методологічних прийомів дослідження, авторські ідеї, які засновані на дослідженому емпіричному матеріалі.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що сформульовані у дисертації положення, рекомендації і висновки мають наукове і прикладне значення та можуть бути застосовані, зокрема:

- у науково-дослідній роботі – для подальшого вивчення проблематики правосвідомості, її структури та ознак, чинників формування та розвитку, взаємозв'язку з правовою культурою, у тому числі правосвідомості корінних народів та етнічних груп;

- у правотворчій діяльності – для удосконалення нормативно-правової бази, що регулює систему прав корінних народів та міжетнічні відносини в Україні;

- у процесі правозастосовної діяльності – для підвищення ефективності реалізації та захисту прав і законних інтересів корінних народів, у тому числі через відповідні механізми правозастосування;

- у навчальному процесі – під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Теорія держави і права» та «Філософія права», а також при підготовці відповідних тематичних підручників, навчальних посібників, їх розділів, навчально-методичних матеріалів із зазначених правових дисциплін.

Поряд з цим, при підготовці автора до захисту дисертації варто звернути увагу на деякі питання, відповіді на які зможуть посилити його наукову позицію та стати предметом подальших наукових пошуків, а саме:

1. Цілком заслуговує на підтримку положення, сформульоване автором, що повоєнна реінтеграція деокупованих територій вимагає впровадження особливих правових режимів, де захист прав корінних народів

виступає як стратегічний інструмент запобігання конфліктам та зміцнення державної вертикалі. Разом з тим, хотілося б почути думку автора щодо сутнісної характеристики та специфіки функціонування таких особливих правових режимів, зокрема, які саме правові інститути, нормативні механізми, або спеціальні статуси мають утворювати їх основу на деокупованих територіях.

2. Безперечним здобутком дисертаційного дослідження є його актуальність, зумовлена звернення автора до комплексної проблеми трансформації правосвідомості в умовах системної цифровізації суспільних відносин. Автору вдалося чітко окреслити сучасні виклики, які постають перед правосвідомістю під впливом цифрових технологій, що підкреслює теоретичну та практичну цінність виконаної роботи. Водночас, підсилити наукову вагу та загальне позитивне враження від дослідження дозволила б більш детальна концептуалізація поняття «цифрова правосвідомість», яке наразі згадується у тексті фрагментарно. У межах подальшого наукового пошуку вбачається доцільним глибше висвітлити специфіку формування та детермінанти розвитку цифрової правосвідомості в контексті еволюції правосвідомості кримськотатарського народу, що додало б дисертації більшої значущості.

Висловлені зауваження стосуються переважно спірних, дискусійних проблем і не впливають на загальну позитивну оцінку роботи Сеїтаблаєва Е. Р., яка є самостійним завершеним комплексним науковим дослідженням актуальної теми, має теоретичне і практичне значення, містить наукові положення, що є новим вирішенням конкретного наукового завдання та сприяють розвитку правосвідомості кримських татар та належному функціонуванню національної правової системи.

Аналіз тексту дисертації свідчить про відсутність порушення автором вимог академічної доброчесності. Зокрема, у дисертації та наукових публікаціях здобувача не виявлено академічного плагіату, фальсифікації, фабрикації, а також інших порушень вимог академічної доброчесності.

У підсумку варто зазначити, що дисертаційне дослідження Сеїтаблаєва Ельдара Раїдовича на тему: «Правосвідомість кримськотатарського народу:

особливості формування та розвитку», відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами від 03 квітня 2019 року № 283, від 19 травня 2023 року № 502, від 03 травня 2024 року № 507 та від 08.04.2025 року № 426), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами від 21.03.2022 р. № 341, від 19 травня 2023 року № 502 та від 03 травня 2024 року № 507). Дисертація Сеїтаблаєва Е. Р. на тему «Правосвідомість кримськотатарського народу: особливості формування та розвитку» може бути рекомендована до захисту на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

**Рецензент:**

**Науковий співробітник**

**відділу теорії держави та права**

**Інституту держави і права**

**імені В.М. Корецького НАН України,**

**кандидат юридичних наук**

**Наталія КЛЕЩЕНКО**